

Słowa kluczowe: teologia biblijna, mądrość, Księga Przysłów, drzewo życia

Keywords: Biblical Theology, Wisdom, The Book of Proverbs, The Tree of Life

S. Jolanta Judyta Pudełko PDDM

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY W WARSZAWIE
COLLEGIUM JOANNEUM

METAFORA „DRZEWA ŻYCIA” W KSIĘDZE PRZYSŁÓW

„Drzewo życia” to metafora niezmiernie nośna, obecna w początku dziejów ludzkości, opisanych w Księdze Rodzaju (2,9; 3,22.24), a także na końcu, w Księdze Apokalipsy w opisie niebiańskiej Jerozolimy (2,7; 22,2.14). Bóg – dawca życia obdarzył nim człowieka i umieścił go w ogrodzie, którego centralnym miejscem było „drzewo życia”. Człowiek nie przyjął jednak zasad zaproponowanych przez Boga (co w uproszczeniu można połączyć z zerwaniem owocu z drzewa poznania dobra i zła) (Benthall, 2011, s. 341–360). Tracąc pierwotną więź z Bogiem, utracił też i dostęp do „drzewa życia” (jednak z tekstu nie wynika wprost, czy miałyby to być nieśmiertelność, czy wieczna młodość). Apokalipsa zaś zapowiada odzyskanie tego życia. Obraz drzewa życia próbuje również oddać tematykę życia (życia wiecznego) w kulturze starożytnego Bliskiego Wschodu, w literaturze żydowskiej (np. 4Ezd 8,52), a nawet w źródłach mandejskich i manichejskich (Marcus, 1943, s. 118).

Obraz ten mocno zakorzeniony jest w kulturach sąsiadów biblijnego Izraela. Przekazy mezopotamskie (epos o Gilgameszu czy mit o Adapie) ukazują tęsknotę człowieka za życiem i nieśmiertelnością. Królowie mezopotamscy byli strażnikami świętych drzew (Tronina, 2017, s. 20–21). Kultury kananejskie pełne były odniesień do agrarnych cykli przyrody, w których drzewa odgrywały centralną rolę. W drzewach tych oddawano cześć bóstwom żeńskim (Aszera, Asztarte) lub czyniono z nich przedmioty kultu, zakazywane przez izraelskich proroków

(Chrostowski, 1996, s. 90–108). Podobnie w starożytnym Egipcie drzewa łączono z kultem bóstw (Fox, 2008, s. 158)¹. Pojawiają się wizerunki Nut (Osborne, 2014, s. 118)² – matki bogów jako uosobionego, życiodajnego drzewa (Tronina, 2017, s. 15). Podobne elementy pojawiły się w kulcie Ozyrysa, który według mitycznych przekazów miał się odradzać jak drzewo (Hays, 2015, s. 43; Osborne, 2014, s. 117; Tronina, 2017, s. 16)³.

Bóstwa kobiece – Isis i Hator – wyobrażane były również jako życiodajne drzewa, karmiące ludzi po śmierci (Hays, 2015, s. 44–45). Te odniesienia sugerowały związek z nieśmiertelnością lub przyszłym życiem. W wierzeniach egipskich dwa drzewa sykomory stanowiły bramę do pozaziemskiego świata. Nie chodziło jednak jedynie o życie po śmierci. Boginie identyfikowane z drzewami miały udzielać swoim czcicielom daru pomyślności w życiu doczesnym. Nie bez znaczenia jest fakt, że w *Instrukcji Amenemopeta*, egipskim utworze mądrościowym, którego związki z Księgą Przysłów zostały poświadczony, znajduje się obraz modlącego się człowieka, który zostaje porównany do drzewa zasadzonego na łące, obficie pokrytego zielenią, które cieszy wybornym cieniem, i słodkim owocem (Osborne, 2014, s. 127)⁴. Jest to oczywiście obraz szczęśliwego życia doczesnego, które przypada w udziale wiernym czcicielom egipskich bóstw.

A jak jest w przekazie Biblii? Czy utracone w raju „drzewo życia” jest się już zupełnie przez autorów biblijnych zapomniane, gdyż stało się całkowicie niedostępne? Zaskakująco, odniesienie do „drzewa życia” (עֵץ־חַיִּים) pojawia się w Księdze Przysłów aż cztery razy: 3,18; 11,30; 13,12; 15,4. Od razu jednak zauważa się różnicę w użyciu tego wyrażenia, w odniesieniu do Księgi Rodzaju. Otóż w złożeniu „drzewo życia” występującym w Księdze Rodzaju słowo *życie* jest zawsze poprzedzone rodzajnikiem określonym (עֵץ־הַחַיִּים), podczas gdy w przykładach z Księgi Przysłów brak tego rodzajnika. Nie chodzi więc tu

1 “In Egypt, certain trees, in particular the sycamore, are dispensers of eternal life. The expression »tree of life« occurs in Egyptian starting in the late period (which was not, however, necessarily later than our passage). A common motif in tombs, starting with the Eighteenth Dynasty, shows the deceased being nourished by the goddess of the sycamore. The idea of the tree of life belongs to the common culture of the ancient Near East, though the term »tree of life« in this sense is not common”.

2 “Nut is frequently portrayed ichnographically as a personified tree, with a human form superimposed over the tree or human characteristics, such as an arm, projecting out of the tree”.

3 “That tree imagery has deep resonance with the Egyptian motif of the Osiris tree, which symbolized rebirth for the deceased person, who aspired to »become an Osiris«. Furthermore, the motif of the Osiris tree was demonstrably received in the Levant”.

4 “Amenemope uses the image of a flourishing tree as a metaphor for the temporal rewards of a certain way of life. This image of the flourishing tree is distanced from its deified portrayal and bestowed upon the silent man. In the Prayer to Thoth, the silent man finds the nourishment of the tree-god, but in the instructive text here, the silent man metaphorically becomes a fruitful tree”.

o edeniczne drzewo, ale o obraz, który znajduje zastosowanie w ziemskim życiu ludzi. Będzie to jednak zastosowanie rozumiane w kategoriach mądrościowych (Iwański, 2015, s. 18; Osborne, 2014, s. 128). Mądrość, w ujęciu Biblii, to przede wszystkim sztuka dobrego życia, a i tego właśnie życia mądrość udziela tym, którzy jej szukają. Cały świat stworzony przeniknięty jest mądrością – kosmicznym porządkiem, ustanowionym przez Boga. Choć cudowna harmonia stworzenia została zachwiana przez grzech, to jednak człowiek jest nieustannie wzywany do szukania dróg mądrości, czynienia mądrości, co pozwala mu wieść życie prawe, a przez to może poznawać samego Boga – dawcę mądrości (Iwański, 2015, s. 11). Odrzucenie prymatu Boga doprowadziło do utraty życia. Postawa bojaźni Pańskiej, czyli przyjęcia Bożego panowania i porządku, jest nazywana początkiem mądrości, a jednocześnie staje się powrotem do życia. Dlatego też w Księdze Przysłów, aby zobrazować wielkość, bezcenneść daru mądrości i płynące z niego korzyści wśród wielu innych, pojawia się metafora „drzewa życia”. Nie bez znaczenia jest jednak odniesienie do bliskowschodnich, zwłaszcza egipskich, motywów. Powszechnie przyjmuje się, że początki Księgi Przysłów wiążą się z Salomonem, którego powiązań z mądrością egipską nie sposób nie zauważyć. Mówi się nawet o „adopcji” mądrościowych motywów, w tym drzewa życia czy personifikowanej mądrości, właśnie z wzorców egipskich (Osborne, 2014, s. 116). Połączenie drzewo – bogini obecne w egipskich motywach stanowi jakiś klucz do zrozumienia tekstów o drzewie życia w Księdze Przysłów (Hays, 2015, s. 47)⁵. Przekaz życia zostaje zatem powiązany z przyjęciem mądrości, która objawia się człowiekowi jako mądra kobieta. Sama Księża Przysłów wskazuje na taką interpretację. W jej strukturze zwracają uwagę początkowe rozdziały, które przedstawiają mądrość jako zapraszającą na swą ucztę kobietę, w kontraście do kobiety – głupoty (Prz 8–9). Końcówka księgi znów odnosi się do kobiety – dzielnej kobiety i żony, która stanowi uosobienie upragnionej przez Izraelitów mądrości (Prz 31,10-31) (Zielonka, 2011, s. 1652). Biorąc pod uwagę egipskie wyobrażenia bogini – życiodajnego drzewa, pozwala to też szerzej popatrzeć na mądrościowe zastosowanie metafory „drzewo życia” w Księdze Przysłów.

5 “The personification of Woman Wisdom in the Bible has prompted extensive investigation of her ancient Near Eastern mythological backgrounds. The connection to Egyptian goddesses is remembered in Proverbs →[Wisdom] is a tree of life to those who lay hold of her« (3:18; cf. 11:30; 13:12; 15:4)”.

Prz 3,18: BLISKA WIĘZ Z MĄDROŚCIĄ

עֵץ־חַיִּים הִיא לַמַּחְזִיקִים בָּהּ וְתִמְכִּיהָ מֵאֲשֶׁר

„Drzewem życia ona dla tego, kto do niej przyłąnął,
a kto się jej trzyma – szczęśliwy”.

Prz 3,13-20 stanowi pochwałę mądrości. Mędrzec prezentuje wartość mądrości wobec ludzi (13-18) oraz wobec Boga – Stwórcy (19-20), by potem ukazać ją wobec ucznia /syna (21-26) (Waltke, 2004, s. 255). Hymn na temat mądrości sła-
wi jednocześnie tego, kto mądrość zdobywa: „Szczęśliwy człowiek, który znalazł mądrość i osiągnął roztropność” (Prz 3,13). Taki człowiek może liczyć na długie życie, bogactwo oraz prestiż (3,16). Sama mądrość jawi się tu jako wpływowa osoba, która ma bezcenne dary, mogące stać się udziałem człowieka mądrego, wśród nich długie życie i pokój (3,16-17) (Potocki, 2008, s. 75). Wśród różnych obrazów ilustrujących korzyści płynące ze zdobywania mądrości pojawia się motyw „drzewa życia” (3,18), które tutaj zostaje zidentyfikowane z wcześniej za-
prezentowaną mądrością. Mimo że mędrzec koncentruje się na obrazie „drzewa życia”, to jednak używa dalszych określeń, które odnoszą się do sfery relacji międzyludzkich. Mądrość – „drzewo życia” – ma zostać zdobyta tak, jak mąż zdobywa żonę, a dalej trwać w jej bliskości jak w intymnym uścisku. R. E. Murphy zauważa nagromadzenie w Prz 3,18 czasowników wprowadzających erotyczny wydźwięk wersetu, co odnosi się do kobiecej metafory mądrości (Murphy, 2002, s. 22; 1988, s. 600–603). I faktycznie, po pierwsze, szukający mądrości ma ją mocno uchwycić (co sugeruje koniugacja hifil rdzenia *hāzaq*). Podobne użycie tego czasownika znajduje się w Prz 7,13, gdzie czytamy o złej kobiecie kurczowo chwytającej mężczyznę. Po drugie, użyty w koniugacji ʔal czasownik *tāmak* („chwycić”, „trzymać”) jest w jakimś sensie paralelny do wcześniejszego. Może wskazywać na intensyfikację poprzedniej czynności, co miałoby być obrazem ściślejszej bliskości i zażyłości (Iwański, 2015, s. 12–13; Murphy, 2002, s. 21). Być może mamy tu aluzję do utraty „drzewa życia”, która nastąpiła po grzechu pierwszych ludzi. Ścisła zażyłość z mądrością – „drzewem życia” – ma być tak trwała, by nie doszło do jej utraty, tak jak w przypadku rajskiego drzewa. Tę aluzję może uzasadnić odniesienia w kontekście poprzedzającym i następującym Prz 3,18.

Ponowne zdobycie w mądrości „drzewa życia” podkreśla gest uścisku, przyłgnięcia, który ma być odwrotnością wcześniejszej jego utraty (Waltke, 2004, s. 259). Droga do „drzewa życia” została według Rdz 3,24 zamknięta przez pilnujących je Cherubinów. Szukanie ścieżek mądrości na nowo tę drogę otwiera, co sugeruje 3,17: „miłe jej drogi” i „a wszystkie jej ścieżki są pokojem”. Kontekst

następujący odnosi do tematyki stworzenia: „Pan umocnił ziemię mądrością, niebiosy utwierdził rozumem”. Autor chce nam przypomnieć, że mądrość istnieje od początku i to właśnie ona reguluje prawa, które rządzą światem. Takie odwołanie się do obrazu „drzewa życia” z ogrodu Eden ma jeszcze bardziej wyeksponować mądrość jako tę, która jest elementem pierwotnego kosmicznego porządku ustanowionego przez Boga (Iwański, 2015, s. 13–14). Człowiek natomiast, ma być gotowy otworzyć się na powrót do pierwotnego porządku dzięki nabywaniu mądrości przez nieustanną formację intelektualną i moralną (Potocki, 2008, s. 75). B.K. Waltke uważa, że, biorąc pod uwagę kontekst, „drzewo życia” może też odnosić się do idei uzdrowienia i nieśmiertelności (Waltke, 2004, s. 259; Fox, 2008, s. 158). Jednak ta Boża mądrość ma tu wyraźne rysy osobowe i jako taka chce być przyjęta przez człowieka (Osborne, 2014, s. 130) ⁶.

Prz 11,30: SPRAWIEDLIWE ŻYCIE OWOCEM MĄDROŚCI

פְּרִי־צִדִּיק עֵץ חַיִּים וְלֶקְחָהּ נִפְשׁוֹת הַכֹּהֵם:

„Owoce sprawiedliwego drzewo życia, a sięgający po życie jest mądry”.

Krótki poemat w Prz 11,28-31 zestawia ze sobą w formie kontrastu postawę mądrego i głupca w kontekście odpłaty (Perdue, 2000, s. 166)⁷. Już w 11,28 człowiek prawy zostaje porównany do rozwijających się liści, zapowiadając niejako metaforę „drzewa życia” w w. 30, która rozwija wcześniej użyte porównanie (Waltke, 2004, s. 511). Jednak sam w. 30 nastrecza pewne trudności. Zaskakująca jest już podwójna metafora użyta w 30a. Owoc sprawiedliwego zostaje przedstawiony jako „drzewo życia”. Konieczne jest zatem zrozumienie obu użytych tu metafor. Owocem sprawiedliwego mogą być jego słowa i czyny oraz wszystko, co jest efektem jego życia i działania. To już może stać się „drzewem życia”, czyli

6 “Proverbs 3:18 speaks directly to Lady Wisdom as the source of supernatural, divinely endowed life, yet the eternal scope of that life is only hinted at and must be further developed from other texts”.

7 “The thematic contrast between the righteous wise and the wicked fool continues in this chapter, also in largely antithetical sayings. The wise-righteous practice virtues that lead to well-being for themselves and their social order. These include an accurate weight that is Yahweh’s delight; wisdom that emerges from humility; integrity that guides the upright; righteous behavior that delivers from death, that keeps their path straight and leads to their salvation; righteousness that delivers from trouble; the rejoicing and exaltation of a city when it goes well with the righteous; a silence that ensues from wisdom; trustworthiness that leads to confidence; an abundance of counselors that produces safety; security that results from refusing to guarantee loans to a stranger; feminine graciousness that obtains honor; kindness that is the reward of the wise; life resulting from steadfast righteousness; blameless ways that are the delight of Yahweh; escape from punishment; desire that ends in good; generosity that enriches; blessings that return to those who extend them to others; seeking of favor; flourishing like green leaves; and fruit of behavior that is a «tree of life»”.

życiodajnym źródłem dla innych (Murphy, 2002, s. 84; Waltke, 2004, s. 513).

Jeszcze większe trudności pojawiają się w 30b, w związku z wyrażeniem *lōqēah nepāsôt*. Na przełomie wieków wśród komentatorów zarysowały się dwie główne interpretacje omawianego wyrażenia. Pierwsza, najbardziej popularna także i dzisiaj, jest następująca: „ten, który zbiera dusze/zjednywa ludzi” (Potocki, 2008, s. 117–118)⁸. Inna, bardzo rozpowszechniona, widzi tu hebrajski idiom „wziąć życie”, czyli „zabić”, gdyż w pozostałych sześciu tekstach, gdzie występuje to wyrażenie, ma ono właśnie takie znaczenie (zob. 1Sm 24,12; 1Krl 19,10.14; Ps 31,14; Prz 1,19; Ez 33,6) (Murphy, 2002, s. 84; Osborne, 2014, s. 130). Jednak takie rozumienie nie pasuje do kończącego werset słowa „mądry” (Osborne, 2014, s. 513)⁹. Można jednak przetłumaczyć to wyrażenie w sposób bardziej dosłowny. Czasownik *lāqah*, oznacza „brać”, „wziąć”. Biorąc pod uwagę kontekst 30a, można to odnieść do brania/zbierania owoców. Z kolei drugi człon tego wyrażenia, czyli *nepāsôt*, miałyby oznaczać „życie”, co jest jednym z licznych znaczeń tego terminu. Werset zyskuje w ten sposób strukturę chiazmu: sprawiedliwy staje się paralelny z mądrym, a drzewo życia z życiem. „Owocem prawego jest drzewo życia, a ten, który sięga po to dobre życie, jest mądry”. Owocem, w sposób przenośny, są czyny człowieka i ich konsekwencje, oraz wszystko to, co wnosi w ludzką społeczność (Tronina, 2017, s. 90–91). Ten, kto wiedzie prawe życie, będzie rodził owoc, czyli życie, które mimo że istnieje poza ogrodem Eden, również cieszy serce człowieka (Iwański, 2015, s. 15).

Nie sposób też nie zauważyć ciekawej aluzji. Właśnie w ogrodzie Eden Ewa „wzięła/zerwała” (*lāqah*) zakazany owoc, co spowodowało w konsekwencji utratę „drzewa życia”. Kierowanie się sprawiedliwością, wierność Bogu, czyli mądrość, stają się odwróceniem tamtej sytuacji. Choć nie ma już dostępu do rajskiego „drzewa życia”, człowiek może tu, na ziemi, starać się o pomyślność i szczęście przez wybór Bożej mądrości. Zarówno owoc, jak i „drzewo życia” wskazują na życie, będące ideałem w literaturze mądrościowej – a więc życie pomyślne, pełne różnorodnych osiągnięć, ale w granicach doczesności. Człowiek sprawiedliwy osiąga pomyślność we własnym życiu, a człowiek mądry, ten, który staje się „drzewem życia”, jest również życiodajny dla innych (Potocki, 2008, s. 118).

8 „Może to wskazywać na owoce działalności człowieka mądrego, który zbiera dusze, czyli nauczając ludzi mądrości, przekształca ich życie polegające na wegetacji biologicznej (nefeš), w życie pomyślne (hajjîm, zob. 1,18-19)”.

9 Może tu być jednak użyta swoista ironia.

Prz 13,12: MĄDROŚĆ W REALIZACJI PRAGNIENÍ

תּוֹחַלֶּת מִמְּשָׁכָה מַחֲלֵה-לֵב וְעֵץ חַיִּים תְּאֻוֶּה בְּאֵהָ

„Nadzieja długo nieziszczona czyni serce chorym,
a drzewem życia jest spełniające się pragnienie”.

Kolejny tekst zawierający odniesienie do „drzewa życia” rozpoczyna fragment Prz 13,12-19, którego motywem przewodnim jest z jednej strony spełnienie, a z drugiej frustracja (Iwański, 2015, s. 15). Prz 13,12 zawiera antytezę połączoną z wcześniejszym werselem 11. Prz 13,7-11 porusza temat bogactwa, które zapewnić może stabilizację. Jednak pośpiech i niecierpliwość w zdobywaniu go mogą doprowadzić do szybkiej straty dóbr (11a). Pracowitość natomiast przyniesie oczekiwany rezultat (11b). Prz 13,12 jakby odchodzi od tego wątku i skupia się na pragnieniu i jego spełnieniu, ale też pojawia się podobna antyteza: realizacja pragnienia (12b) lub jego niespełnienie (12a) (Waltke, 2004, s. 562)¹⁰. „Nadzieja”, „ufność” (*tôhelet*), o której tu mowa, to oczywiście „oczekiwanie na coś” czy „pragnienie czegoś”. Jest to doświadczenie zmiany, przejście od niedoli do powodzenia (Waltke, 2004, s. 562). Dalej jest jednak mowa o oczekiwaniu, które oznacza wydłużenie w czasie. Takie niekończące się czekanie może uczynić ludzkie serce zgorzkniałym i doprowadzić do choroby. Tronina zauważa w tym tekście kontrast między mądrym i głupim, na przykładzie postaci Nabala i Dawida (por. 1Sm 25) (Tronina, 2017, s. 91). Niektórzy komentatorzy chcą widzieć w omawianym tekście psychologiczną obserwację dotyczącą ludzkiej natury (Murphy, 2002, s. 97). Chodzi mianowicie o to, że przedłużające się oczekiwanie na ziszczenie się pragnień może ostatecznie doprowadzić do zniechęcenia i frustracji: „choroby serca”. Osborne widzi w tym obrazie symptomy chorób psychosomatycznych (Osborne, 2014, s. 132). Człowiek sfrustrowany traci motywację do dalszego działania, ale mogą pojawiać się również różne niewyjaśnione symptomy chorobowe, które wynikają z wewnętrznej frustracji.

Natomiast realizacja pragnienia (*ta'awāh*¹¹) w 13,20 zostaje porównana do „drzewa życia”. Jednak, aby móc się cieszyć tym owocem, trzeba odkryć w sobie pragnienie życiodajnej nauki mędrców, to pragnienie musi się pojawić, obudzić, a potem urzeczywistnić (Iwański, 2015, s. 16). Wtedy mamy do czynienia z przykładem człowieka spełnionego. Z kontekstu wynika, że chodzi tu o czło-

10 “The dwindling wealth of the wicked ultimately leads to a frustrated, sick heart (vv. 11a, 12a), but the accumulating wealth of the righteous becomes to them a tree of life (vv. 11b, 12b)”.

11 Termin ten odnosi się np. do pożądanego przez Ewę owocu z drzewa poznania dobra i zła (Rdz 3,6), pragnienia pokarmu związanego z uczuciem głodu (Lb 11,4; Pwt 12,20; Ps 106,14), czy pragnienia wszelkich dóbr (Pwt 14,26; 1 Sm 2,16).

wieka sprawiedliwego, którego spełnione pragnienia są jak „drzewo życia”, bądź – by być bardziej dokładnym – jak spożywanie owoców z tegoż drzewa. Metafora „drzewa życia” w Prz 13,12b staje się antytezą dla choroby, o której mowa w Prz 13,12a (Waltke, 2004, s. 562). A zatem drzewo życia nabiera tu właściwości leczniczych. Choć myśl zawarta w przedstawianym wersecie nie charakteryzuje pragnień na płaszczyźnie etycznej, to samo odniesienie do drzewa życia zakłada, że mędrzec ma na myśli dobre pragnienia, które prowadzą do życia. Co więcej, spełnienie dokonuje się dzięki wierności przykazaniom, co – według Osborne’a – sugeruje następujący bezpośrednio po Prz 13,12 werseł 13 (Osborne, 2014, s. 132; Potocki, 2008, s. 126) ¹².

Prz 15,4: DOBRA MOWA OWOCEM MĄDROŚCI

מִרְפָּא לְשׁוֹן עֵץ חַיִּים וְסִלְפָּה בַּה שְׁבַר בְּרוּחַ

„Pokrzepiająca mowa drzewem życia, przewrotność w niej – złamaniem ducha”.

Prz 15 w dużej mierze dotyczy tematyki mowy i języka (por. Prz 15,1.2.4.7.23.26.28). Także interesujący nas wiersz odnosi się do tej tematyki, eksponując potęgę słowa, które ma moc leczyć lub ranić. Aby dobrze zrozumieć wymowę tego przysłowia, trzeba najpierw ustalić znaczenie pierwszej jego części, w której kluczową metaforą jest „drzewo życia”. Prz 15,4 rozpoczyna się od wyrażenia *marpē’ lāšôn*. Ostateczne tłumaczenie zależy od identyfikacji rdzenia znaczeniowego, z jakiego wywodzi się pierwszy człon wyrażenia, wskazując na łagodność, cichość, balsam (Iwański, 2015, s. 16)¹³. A zatem chodzi tu o mowę łagodną, pokrzepiającą, kojącą, czyli będącą lekarstwem lub balsamem. Taka mowa, kontynuuje dalej nasze przysłowie, jest „drzewem życia”. Przynależy do człowieka prawego i mądrego. Efekty mowy takiego człowieka świadczą o nim samym, ale jeszcze bardziej stają się dobrodziejstwem dla innych, dla słuchających (Osborne,

12 “Interestingly, these two parallel ideas are divided by verse 13, which states that those who fear the Commandment of Yahweh will be rewarded. Like in verse 11:30, the image of the Tree of Life is in close proximity to the idea of reward, and perhaps even in a parallel arrangement. Verses 12 and 13 might be interpreted to mean: just as unfulfilled hope deteriorates physical and psychological state of a person, the one who despises the Word of the Lord will experience equal ruin. But, like the joy and healthy rejuvenation experienced when a desire finds its fullness, those who fear the commandment of Yahweh will be rewarded”.

13 „Niektórzy egzegeci uznali, że wyraz pochodzi od czasownika *rāfā’*, czyli leczyć, uzdrawiać. Inni chcieli w nim widzieć pochodną czasownika *rāfāh*, a więc rozluźnić, zapadać się, łagodzić. Byli wreszcie i tacy, którzy traktowali omawiany termin, jako rzeczownik odczasownikowy (wywodzący się z *rāfā’*) o znaczeniu spokój, cisza”.

2014, s. 133)¹⁴. Dobre słowa mogą się przyczynić do ożywienia człowieka zasmuczonego, załamane go na duchu. Mędrzec wyraża w tym obrazowym stwierdzeniu zrozumienie siły ludzkiego słowa. W zależności od usposobienia człowieka, który je wypowiada i nadaje mu odpowiedni kierunek działania, słowo ożywia lub niszczy (Potocki, 2008, s. 135; Waltke, 2004, s. 615; Murphy, 2002, s. 111). Porównanie mowy do „drzewa życia” ma niejako obudzić w człowieku pragnienie „powrotu do raju”, doświadczania harmonii w relacjach międzyludzkich (Waltke, 2004, s. 615).

Przeanalizowane teksty z Księgi Przysłów, w których występuje motyw „drzewa życia”, w sposób oczywisty nawiązują do rajskiego drzewa, które – zgodnie z opisem Księgi Rodzaju – stało w środku ogrodu Eden. Jako element rajskiego krajobrazu, musi przywoływać na pamięć pierwotny kosmiczny porządek ustanowiony przez Stwórcę. Do tego właśnie porządku odwołuje się nauczanie mędrców. „Drzewo życia”, będąc więc symbolem utraconego i niedostępnego szczęścia, stało się symbolem doczesnego szczęścia, które w nowy sposób zostaje człowiekowi dane i zadane. To już nie posiadanie konkretnego drzewa, ale mądre, prawe postępowanie stało się źródłem życia. Dar Bożej mądrości na różne sposoby przejawiał się w świecie, a człowiek, mimo swej grzeszności, zaproszony został do przyjmowania i zdobywania tego daru.

Księga Przysłów przedstawia nam więc cztery aspekty możliwego „powrotu do raju”, w którym „drzewo życia” stanowi synonim najbardziej upragnionych dóbr, a przede wszystkim życia w pełni. Spoglądając na analizowane teksty od ostatniego do pierwszego, zauważymy ciekawą dynamikę. Najpierw pojawia się więc zaproszenie do dobrego używania mowy (15,4), dalej do słusznych pragnień i ich realizacji (13,12), owoców sprawiedliwości, czyli dobrych czynów (11,30), a w końcu pełnego zdobycia mądrości i bycia z nią w bliskiej, zażyłej relacji (3,18). Drzewem życia, a więc darem szczęśliwego życia, jest kroczenie drogami mądrości we wszystkich jego aspektach: mowie, pragnieniach, czynach, relacjach.

Zauważalna jest tu też innego rodzaju analogia: drzewo wzrasta stopniowo i owocuje po pewnym czasie. Podobnie jest z życiem człowieka – zarówno w wymiarze biologicznym, psychicznym, jak i duchowym podlega ono rozwojowi.

14 “The Tree of Life is contrasted with »a collapse in spirit«, or spiritual depression or darkness. The verse makes no explicit reference as to who is the beneficiary of the gentle tongue, but it is best understood as being a benefit to both the speaker and the listener. A gentle mouth produces the opposite of spiritual depression. The Tree of Life here connotes the idea of healing and wholeness within the life of the wise practitioner and those in his company”.

wi. W wymiarze duchowym przez całe życie dokonuje się rozwój, który polega na wzrastaniu w relacji z Bogiem.

W tradycji mądrościowej dostęp do dobrego życia, uczestnictwa w Bożych darach i bliskości Boga dawała mądrość. Jej rys osobowy, widoczny zwłaszcza w Prz 3,18, nie jest przypadkiem. Z jednej strony może nawiązywać do bliskowschodnich obrazów personifikacji drzewa życia jako bogini (Osborne, 2014, s. 133–135)¹⁵. Z drugiej strony w tekstach z Księgi Przysłów nie ma wprost mowy o typowej personifikacji, a raczej o błogosławieństwie, uzdrowieniu, szczęściu, pełni życia, które wynikają z przyjęcia mądrości. Wszystkie te dobra jednak docierają do człowieka nie jako „coś”, nie jako nauka, kierownictwo, ale jako osoba. Tak więc mądrość jest rzeczywiście formą, w której Pan się uobecnia, pragnąc, aby człowiek właśnie pod tą postacią Go poszukiwał. A rys osobowej więzi z mądrością prowadzi nas do spotkania z Jezusem Chrystusem.

Historia zbawienia obecna w Biblii od „drzewa życia” wychodzi i do niego zmierza. Etap wędrówki, obecny na kartach Starego Testamentu, był jego integralną częścią i przygotowaniem na otrzymanie pełni tego daru. Prawo i pouczenia mędrców miały wychowywać Izraela i prowadzić do Boga. W tradycji żydowskiej zarówno mądrość, jak i życie utożsamiano z Torą, a drewniane drążki do przesuwania zwoju nazwano *atzei hayim* („drzewa życia”). Dla chrześcijan Mądrością i Życiem Boga jest Słowo Wcielone – Jezus Chrystus. Ostatecznie drzewo życia to krzyż Chrystusa. Z tego drzewa otrzymujemy dar nowego życia, życia Bożego w nas.

Bibliografia:

- Benthall, A. (2011). A Tale of Two Trees: Knowledge and Life in the Book of Genesis. *Nova et Vetera*, (9), 341–360.
- Chrostowski, W. (1996). *Ogród Eden. Zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Fox, M.V. (2008). *Proverbs 1–9: A New Translation With Introduction and Commentary*. New Haven–London.
- Hays, C. (2015). “There Is Hope for a Tree”: Job’s Hope for the Afterlife in the Light of Egyptian Tree Imagery. *CBQ*, (77), 42–68.
- Iwański, D. (2015). Motyw drzewa życia w Księdze Przysłów. *Biblica et Patristica Thoruniensia*, (8), 9–20.
- Marcus, R. (1943). The Tree of Life in Proverbs. *JBL*, (62), 117–120.
- Murphy, R.E. (1988). Wisdom and Eros in Proverbs 1–9. *CBQ*, (50), 600–603.
- Murphy, R.E. (2002). *Proverbs*. Word Biblical Commentary 22. Dallas.
- Osborne, W.R. (2014). The Tree of Life in Ancient Egypt and the Book of Proverbs. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, (14), 114–139.
- Perdue, L.G. (2000). *Proverbs*. Interpretation, a Bible Commentary for Teaching and Preaching. Louisville: John Knox Press.
- Potocki, S. (2008). *Księga Przysłów. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy* Poznań: Pallotinum.
- Tronina, A. (2017). *Drzewo życia w rajskim ogrodzie. Biblijne korzenie mistyki krzyża*. Częstochowa: Edycja św. Pawła.
- Waltke, B.K. (2004). *The Book of Proverbs. Chapters 1–15*. The New International Commentary on the Old Testament, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing.
- Zielonka, I. (2011). Kobieta sławiona pieśnią w Starym Testamencie – dzielna kobieta jako ideał żony i matki (Prz 31,10-31). W: B. Strzałkowska (red.), *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin*. Tom 3 (s. 1648–1666). Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.

THE „TREE OF LIFE” METAPHOR IN THE BOOK OF PROVERBS

SUMMARY

The *Book of Proverbs* presents four texts where the *tree of life* metaphor appears: 3:18; 11:30; 13:12; 15:4. They obviously allude to the heavenly tree, which – according to the description in *Genesis* – stood in the middle of the Garden of Eden. The motif is also present in tales and beliefs of ancient Near East cultures (Mesopotamia, Egypt, Canaan), which somehow affected its biblical use. The presence of this metaphor in the *Book of Proverbs* indicates that regaining life that had been lost in the Garden of Eden was identified with gaining the divine gift of wisdom. The tree of life, i.e. a gift of a blessed life, means following the paths of wisdom in all its aspects: speech, desires, acts and relationships.